

Osmanlı Tıp Metinlerinde (15-17. Yüzyıl) Hava - Sağlık İlişkisi

*Health – Air Relations in The Ottoman Classic Period
Medical Manuscripts*

Mükerrem Bedizel Aydın*

Öz

Klasik dönem Osmanlı tıp eserlerinde üzerinde durulan konulardan biri de gerek sağlıklı olmak, gerekse sağlığı korumanın altı temel şartından (esbâb-ı sitte-i zarûriyye) biri kabul edilen *havanın* özellikleridir. Eski tıp inancına göre sağlığın bozulmasının en başta gelen sebebi, insandaki *kuvvetlerin* harekete geçiricisi olan ve dolayısıyla hayatiyeti sağlayan *ruhun* dengedeki halinin havadan etkilenecek bozulmasıdır. Bu sebeple sağlıklı olmanın ilk koşulu *iyi hava* teneffüs etmektir.

Bu çalışmada klasik dönem Osmanlı tıp eserlerinde yer alan hava - sağlık ilişkisi metinlere müracaat edilerek incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı tıbbı, Sağlık – Hava İlişkisi

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

Makale Gönderim Tarihi: 4 Nisan 2018

Abstract

One of the emphasized points in the works of Ottoman medicine as to both being healthy and keeping health is the characteristics of home to be lived in. In early medicine however, as distinct from modern one, the subject-matter is related to "air" which is regarded as one of the six rules of prophylaxis (esbab-ı sitte-i zaruriyye). The main cause of impairment of health according to early medicine believing is the unbalancing of "soul" – a soul which is the starter of human powers and therefore provides life- due to "air". A good dwelling place, therefore, must satisfy some conditions with respect to "air".

In this paper the air and health relationship in medical works of classical Ottoman period will be examined by references to texts.

Key Words: Ottoman Medical History, Health – Air Relations

Gel ey hame-i hûceste beyân
Eyle hep hâlet-i havâyı ayân
Nice tefrik olur latîf ü sakîl
Nef' ü zararından vücûda resân
Tabîp Şuurî

Giriş

İnsanoğlu çok eski çağlardan itibaren havanın canlılık sebebi olduğunu, bir başka ifadeyle hayatiyetin nefes alıp vermek suretiyle sağlandığını fark etmişti. Sözgelimi, eski Mısır'da burun ve kulaklardan giren hayat rüzgârının damarlara geçtiğine ve kalbi çalıştırarak canlılığı temin ettiğine inanılırdı.¹

Kâinatın ana maddesini (arke) arayan İlk Çağ Yunan filozoflarından Anaksimenes (MÖ. 585-528) evrenin ana maddesinin *hava* olduğunu düşündü. Felsefe tarihinde *ruh* kavramını ilk kez kullanan Anaksimenes, bütün canlı varlıkların bir ruh taşıdıklarını ve ruhun son nefesle bedenden ayrılmasıyla vücudun hayatiyetinin kaybolduğunu söyler.² Anaksimandros'un arke olarak kabul ettiği *apeironu havayla özdeşleştirip her şeyin kökenini havanın geçirdiği başkalaşımlara bağlama girişiminde Anaksimenes'e yol gösteren şey, hiç kuşku yok ki, ilk ilkenin dünyadaki hayatın mevcudiyetini açıklamak zorunda olduğu yönündeki sezgisidir. Ona göre, hava nasıl evrenin canlılığını sağlıyorsa "solunan hava, soluk, nefes" olarak tanımlanan ruh (pneuma) da aynı şekilde bedene hayatiyet vermekteydi.³*

1 Nil Sarı, *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*, İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 2007, s.16.

2 Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü, Çeviren ve Hazırlayan: Hakkı Hünerler*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2004, s. 305.

3 Burada hava-ruh-nefes/soluk kelimelerinin canlılık kavramı ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Nitekim Antik Yunanda ruh karşılığı kullanılan *pneuma* kelimesi "(rüzgar) esmek; koku yaymak; soluk almak; yaşamak; soluklanmak" anlamındaki *pneo* fiiliyle ilişkilidir. Terimin Latince karşılığı olan *spiritus* da "soluk almak; esmek; üfleme" ve bu anlamlara bağlı olarak "canlı olmak" manalarını taşır. Arapça'daki "hava; soluk, nefes" anlamlarını

Nitekim Anaksimenes tıpkı psişenin bedenlerimize hakim olması gibi havanın da kozmosa hâkim olduğunu ve onu bir arada tuttuğunu ileri sürer. Ondan kalan fragman şu şekildedir: ““Havadan oluşan ruhumuzun bizi yönetmesi gibi, tüm evreni de soluk ile hava kaplamaktadır”⁴

Stoacı filozoflar ise, arkenin *ateş* olduğunu kabul eden Heraklitos (MÖ. 535?-475) felsefesinin de etkisiyle “hava-ateş karışımı saydıkları ruhu bütün evreni kuşatan tanrısal bir varlık ve bütün bedeni kan yoluyla dolaşan sıcak hava biçiminde yorumlamışlardır.”⁵

Anaksimenes’in felsefi düşüncesinde yer alan kosmos içerisindeki insana bütüncül bakış, Galen’in metinlerinde karşılık bulmaz. R. J. Hankinson, Galen’s Anatomy of the Soul başlıklı yazısında şöyle der: “Galen pneuma’nın ruhun, gücünü ilettiği araç olması anlamında organonu olduğuna katılsa da, ruhun tözünün pneuma’ya indirgenmesine karşı çıkıyordu.”⁶

Görüldüğü gibi Platon (MÖ. 428-348) öncesi filozoflar tarafından kabul gören bu maddi nitelikli/cismani ruh anlayışı tıpta, Hipokrat (MÖ. 460-375?) tarafından temellendirilmiş ve Galen (MÖ. 129-216)’le devam etmiştir. Bu anlayışa göre insan vücudu, evreni oluşturan dört unsura (hava-su-toprak-ateş) karşılık gelen dört hilt (kan-safra-sevda-balgam) ve iki keyfiyetten (sıcaklık/soğukluk-kuruluk/yaşlık) oluşmuştur.⁷ Ancak her insanda belli bir

taşıyan *ruh* kelimesi de, “(hava) rüzgarlı olmak; (bir şey) geniş ve ferahlık verici olmak” manalarındaki *rîh* kelimesiyle ilişkilidir ve aynı zamanda nefes (soluk) kelimesi ile nefis (ruh; can) kelimeleri arasındaki yakınlığa da dikkat çekmek gerekir. Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Mehmet Dalkılıç, *İslam Mezheplerinde Ruh*, İstanbul 2012, İz Yayınları, s. 19-25, 56-60, 75. Ayrıca bk. Savaş Kılıç, “Tin, Tin mi? Ruh mu? Peki Zihin de Olamaz mı?”, *Sıcak Nal*, no: 3, Temmuz-Ağustos 2010; Yusuf Şevki Yavuz, “Ruh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 35, s. 187-188.

4 Wilhelm Capelle, *Sokrates’ten Önce Felsefe I*, Çev.: Oğuz Özügül, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 82.

5 İlhan Kutluer, “Ruh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 35, s.194.

6 R.J. Hankinson, “Galen’s Anatomy of the Soul”, *Phronesis*, Vol. 36, No. 2 (1991), pp. 197-233. (206)

7 Hiltlar Nazariyesi adı verilen bu tıp anlayışı için bk. Ayşegül Demirhan

oranda karışmış halde bulunan hıtlar hayatın sebebi değil, yalnızca hayat belirtilerinin kendini göstermesini mümkün kılan vasıtalarıdır. Canlılığı sağlayan şey, *ruh* (pneuma)'dur ve ruhun maddesi de nefes almak suretiyle bedene giren *havadır*. Vücutta üç cins *ruh* (kuvvet) bulunur: kalpte oluşarak atardamarlar vasıtasıyla bedene yayılan ve hayatın devamlılığını yani canlılığını sağlayan *hayati* (*hayvani*) *ruh*; karaciğerde oluşarak toplardamarlar içinde dolaşan ve beslenme, gelişme ve üremeyi sağlayan *tabii ruh*; beyinde oluşan, sınırlar vasıtasıyla deveren eden ve duyumların ve hareketin sebebi olan *nefsani* (*akli*) *ruh*.⁸ Hava, aynı zamanda bu üç ruh arasındaki ilişkiyi de sağlamaktadır.

İnsan bedeninin işleyişine dair bu şema, Hipokratik-Galenik tıp geleneğini benimseyen Hıristiyan ve İslâm dünyasındaki ortaçağ tıp anlayışında ve onun tabii bir uzantısı olan klasik dönem Osmanlı tıbbında da benimsenmiş; İslam hekimleri sağlığın, bu dört hıtlın her insanda kendine özgü olan oranlarındaki dengenin korunmasıyla sağlanabildiğini, bu dengenin çeşitli iç ve dış sebeplerle bozulmasının hastalığa yol açtığını kabul etmişlerdir. Bu bağlamda tıp kitaplarında sağlığın korunması için gerekli altı sebepten bahsedilir. *Ahkam-ı sitte-i zaruriye* denilen bu altı gerekli sebebin ilk maddesi tahmin edilebileceği gibi *havadır*. Çünkü hava, yukarıda kısaca vermeye çalıştığımız bilgiler ışığında, *ruhun* ana maddesi olması sebebiyle hayatîyetin ve dolayısıyla sağlıklı olmanın ve sağlıklı kalmanın en önemli gerekliliğidir.

Konu, İslam dünyasının klasik dönem tıp kitaplarında uzun uzadıya ele alınmış, teorik açıklamalar verildikten sonra pratikte yapılması gerekenler üzerinde de durulmuştur⁹. Osmanlı dönemin-

Erdemir, "Ahlat-ı erbaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1989, II, s.24.

8 Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve İlim*, Çev.: İ. Kutluer, İstanbul: İnsan Yayınları, 1989, s.159-162; Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, 2. bs., İstanbul 2010, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları, s. 124-129; 138.

9 Mesela, Osmanlı tıbbının en önemli referansı kabul edebileceğimiz İbn Sina, Kanun'un birinci cildinin ikinci kısmında "Sebepler" başlığı altında mevsimler, iklim, rüzgarlar, çeşitli ülkelerin hava şartları, ikamet edilecek arazinin ve ikametgâhın yapısının seçimi gibi konulara oldukça geniş yer

de yazılmış eserlere baktığımızda ise konunun felsefî kısmının oldukça kısa tutulduğunu, daha ziyade uygulamayla ilgili çeşitli bilgiler verildiğini görüyoruz. Ancak bu çalışmadaki amacımız İslam dünyasının orta çağ tıbbıyla Osmanlı tıbbı arasında bir mukayese yapmak değildir. Osmanlı döneminin konuya katkıları olup olmadığı konusu çok önemli olmakla birlikte bu başka bir çalışmanın konusudur.

Bu araştırmada, hava ile sağlıklılık arasındaki ilişki üzerinde durulacak ve eski tıpta hava hangi özellikleriyle sağlıklı olmanın ilk şartı kabul edilmekteydi; Osmanlı hekimlerinin “iyi hava” tanımı nasıldı gibi sorulara cevap bulunmaya çalışılacaktır. Bunun için 14-17. yüzyıllar arasında yazılmış yedi tıp kitabı incelenmiştir¹⁰:

Hekim Bereket (14. yy.), *Tuhfe-i Mübarizi*; *Hacı Paşa* (ö. 827/1424?), *Müntehab-ı Şifa*; Ali Çelebi b. Şerif (15.yy.), *Yadigâr-ı İbn Şerif*; Eşref b. Muhammed (15. yy.), *Hazainü's-Saadat*; *Emir Çelebi* (ö. 1048/1638), *Enmuzec-i Tıbb*; *Şuuri Hafız Hasan* (ö.1105/1693-1694), *Tadilü'l-Emzice*; *Salih b. Nasrullah* (ö. 1080/1669), *Gayetü'l-beyan fi Tedbiri'l-Bedeni'l-İnsan*; Muhammed b. Hasan et-Tabib (17. yy.?), *İlm-i Tıbb*.¹¹

Hava-Ruh-Sağlık İlişkisi

Geleneksel tıp anlayışında insan, evrenin hiyerarşik yapısı içinde ve onunla bir bütün olarak değerlendirilmiş, sağlık-hastalık hayatın tüm yönleriyle ilişkilendirilmiştir.¹² Dolayısıyla hastalık sadece

verir. bk. İbn-i Sina, *El-Kanun fi't-Tıbb*; *Birinci Kitap, Çev.: Esin Kahya, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995, s.113-135.*

10 Seçilen metinler arasında yüksek lisans ve doktora tezi olarak hazırlanmış olanlar bulunmaktadır. Bu tezlerdeki okuyuşlar aynen verilmiş, sadece rahat anlaşılmasını temin için az sayıda noktalama işaretleri konulmuştur. Bu sebeple makalede aynı kelimenin farklı okuyuşları ile karşılaşmak muhtemeldir.

11 Metin içindeki alıntılarda eser adının ilk kelimesi kısaltma olarak kullanılacaktır.

12 Aslında insan sağlığının çevre ile olan ilişkisi çok eski tarihlerden itibaren farkedilmişti. Mesela, Hipokrat (ö. m.ö. 375?) insanın yaşadığı bölgenin iklim ve çevre koşulları ile sağlık arasında ilişki kurmuş, özellikle *Hava, Su ve Yer Üzerine adlı eserinde bu ilişkiye dikkat çekmiştir: “Tıbbı doğru olarak anlamak*

vücuttaki bazı iç sebeplerden kaynaklanan ve hult dengesini bozan bir problem olarak görülmedi; aynı zamanda insanın dışından, çevresinden kaynaklanan unsurlar da hastalık sebebi olarak değerlendirildi. Bu anlayışta insanın doğrudan veya dolaylı olarak ilişkide olduğu her şey, uyku, yeme-içme, hareket, mevsimler, hava, iklim koşulları, coğrafya, içinde yaşanılan mekân, semavi unsurlar gibi, hult oranlarındaki dengenin dolayısıyla sağlığın bozulmasına sebep olabilirdi.

Hastalığı tedavi etmenin öncesinde sağlığı korumayı ve bunu yapabilmek için de hayatı düzenlemeyi, böylece dengeyi korumayı esas alan bu anlayış, Osmanlı tıbbında da devam etti. Nitekim hekimler tıbbı, öncelikle bedenin sağlığını nasıl korumak gerektiğini bildiren bir sanat olarak tarif ederler: “*tıb bir san’atdur kim tendürüst (sağlam) bedenün sıhhatini nice saklamak gerek, anı bildürür ve sıhhati zayıf olıcak nice döndürmek gerek anı bildürür*”.¹³ Bu anlayış doğrultusunda klasik dönem Osmanlı tıp kitaplarında¹⁴ hastalıkların teşhis ve tedavi usullerine geçilmeden önce *ahkâm-ı sitte-i zaruriye* denilen sağlık için gerekli sebepler anlatılır. Sebep “*tagayyür-i ahval-i bedendür*”¹⁵ yani bedenin durumunu değiştirendir. O hâlde bu sebeplere riayet edilmediğinde vücudun tabii dengesi bozulur, hastalıklar ortaya çıkar. Hacı Paşa’nın, “...*hıfz-ı sıhhatde bu sebeplerün tedbiri vacibdür, andan ötürü kim bu sebepler şöyle ola ki gerekdür ve ol kadar ki gerekdür ve ol vakt ki gerekdür tendürüstlüge sebep ola*

isteyen herkes burada yazılanları öğrenmek zorundadır. Öncelikle yıl içindeki tüm mevsimlerin etkilerini ve bu mevsimler arasındaki farkları göz önüne almalıdır. Hem bütün ülkeler için geçerli olan, hem de tek bir bölgeyi etkileyen rüzgârları, soğuk ya da sıcak fark etmelidir. Son olarak suların değişik niteliklerini, vücut üzerindeki etkilerini bilmelidir.” bk. Güzin Kantürk Yiğit, “Türkiye’de sağlık coğrafyası çalışmaları üzerine bir değerlendirme”, e-Journal of New World Sciences Academy, vol: 6, number:1, article number: 4A0035, 2011. Ayrıca bk. M. Cemil Uğurlu, “Hipokrat”, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası, cilt 50, sayı 2, 1997, s. 73.

13 Müntehab, M 2b.

14 Ancak her tıp kitabında bu bilgiler yer almaz; ayrıca bazı eserlerde konuyla ilgili ayrıntılı açıklamalar yer alırken bazılarında çok kısa bilgilerle yetinilmiştir.

15 Enmuzec, 15a.

*ve her gah ki bu dedigümüzün hilafı ola hastalığa sebep ola*¹⁶ *cümleleriyle anlattığı bu önemi Eşref b. Muhammed şu cümleyle vurucu biçimde özetler: Anlarsuz sağlık ve beka-yı ömr olmağa çare yoktur.*¹⁷ *Esbab-ı sitte-i zaruriyye (zorunlu, gerekli altı sebep) denilen bu altı dış sebep şunlardır:*

1. Hava

2. Bedenin hareketi ve dinlenmesi (hareket ve sükûn-ı bedeniye)
3. Uyuma ve uyanıklık
4. Yiyecek ve içecekler
5. Boşaltma (istifrağ); vücut için zararlı ve gereksiz maddelerin kusma, lavman, hacamat gibi yollarla atılması ve tutma (ihtibas); vücut için gerekli maddelerin tutulması.
6. Duygular; nefsin hareket ve sakinliği (hareket ve sükûn-ı nefسانيye)¹⁸

Görüldüğü gibi ilk sırada *hava* gelmektedir. Burada, yapılan sıralamanın farklı metinlerde değiştiğini ancak havanın daima başta olduğunu söylemeliyiz. Bu, havanın önemiyle ilgilidir; çünkü hava, yukarıda kısaca ifade ettiğimiz gibi, insana hayat veren ruhun ana maddesidir.¹⁹ Ayrıca diğer “sebeb”lerden farklı olarak, hem teneffüs yoluyla yani soluk almak suretiyle, hem de derideki gözenekler yoluyla vücuda girmekte, bedenin dışına temas ettiği gibi solunmak suretiyle içine de erişmektedir.²⁰

16 Müfredat, M 4b.

17 Hazain, 20a.

18 “insanın tendürüst olmasının sebepleri veya hasta olmasının sebepleri altıdır, tabibler ana esbab-ı sitte-i zaruriye dirler. Ol altı sebepler bunlardır: evvelkisi bizim ebdanımızı muhit olan havadır; ikincisi yimek ve içmek; üçüncü hareket ve sükun-ı bedeniyye; dördüncü hareket ve sükûn-ı nefسانيyye, beşinci uyumak ve uyanıklık; altıncı istifrağ ve ihtibas.” (Gayet, 7a)

19 “evvela havayı takdim eyledik zira insanın havaya eşed ihtiyacla ihtiyacı vardır zira insan bir saat habs-i nefes eyleyüb teneffüs itmemeğe kadir degildür, belki teneffüs eylemese helak olur.” (Gayet, 7b)

20 “adem anı teneffüsile alır ve bu sebebile cemi’ nesnelere ki hayvanın teninden taşradur, havadır ki içine ve taşrasına irişmişdür” (Yadigâr, 5a); “hava canı dinlen-

Akciğerler vasıtasıyla yapılan solunumun esas görevi, kalbe ve kalpte bulunan ruha (hayati ruh/hayvani ruh/tabii ruh) *itidal-i heva* (ılıman, çok soğuk veya çok sıcak olmayan hava) getirmektir.²¹ Çünkü organlara nüfuz etmesi kolay olsun diye çok sıcak tabiatta yaratılmış olan ruha nispetle soğuk olan hava,²² solunarak hayati ruhla karıştığıında hayati ruhun ısıtı hale gelir,²³ yani sıcak olan hayati ruhun daha da ısınması engellenmiş olur. Bu durumda havanın fazla sıcak veya fazla soğuk oluşu hayati ruhun ısınısını dengeden çıkaracak ve damarlar vasıtasıyla bütün bedene, parmakların ucuna kadar yayılan ruh, bedenın sağılığını olumsuz etkileyecektir.²⁴

Ruh, aynı zamanda insanda var olduğu kabul edilen hayvani (hayati), nefسانی ve tabii kuvvetler arasındaki ilişkiyi de sağılar. Kendi kendilerine iş göremeyen bu kuvvetler ancak *ruh* aracılığıyla harekete geçebilirler.²⁵ Yani bedenle nefis arasındaki zorunlu ilişki, ruh tarafından sağılanmaktadır. Dolayısıyla bedenın işleyişini etkileyen her şey ruhun işleyişini de etkilemiş olur ve ruhun işleyişini etkileyen her şey bedenın işleyişini de etkiler.

Bu sebeple Eşref b. Muhammed *havanın* önemine değinerek konuyu ihmal etmemek gerektiğini, “Ben sağılam mizaçlıyım, bana havadan bir şey olmaz.” demenin yanlış olduğunu ifade eder. Zira

dürür şol kadar kim ağız ve burun yolında nefes alır şol belürsüz delüceklerden kim ten üzerinde kullar dibindedür” (Tuhfe, 32b)

21 “zira ruh-ı hayvanının hayati ve itidali taze havayla teneffüs eylemekle olur” (Gayet, 7b); “imdi a’raz-ı insani ki havaya muhtacdur ... havaya ihtiyacı zaruridür ki riyeye ve riyeden kebede ve kalbe ve ruha itidal-i heva gele” (Enmuzec, 14a)

22 Havanın tabii tabiiatı aslında har ve ratb yani sıcak ve yaşdır. Ancak burada ruhun tabii ısısına nispetle soğuk olduğu ifade edilmektedir.

23 “Ruh-ı insani ...azaya nüfuzu seri olsun-içün gayet de harr halk olunmuşdur. Bu ecilden insan ruha nisbet barid olan hevaya muhtardur ki anı istinşak sebebi ile ruhda itidal-i farazi hasıl ola.” (İlm-i tıb, 4a)

24 “eger hava ziyade ıssı olursa yüregi kızdurur ...ve kuvvetleri zaifeyler; eger hava ifratla sovu olursa hararet-i gariziyeyi söyündürür” (Gayet 7b, 8a-b)

25 “...bu sebeplerden hiç sebep yoktur adem oğlanına yakınrak ve ana mülazımtrak ve insanın teni ana muhtacıarak havadan gayrı **andan ötürü kim cemi’ ten-i âdemî üç kuvvetiledür biri tabii, biri hayvani, biri nefسانی ve kuvvetler kendü işin işleyümez illa ki ruh miyacılığadur ve ruhun maddesi havadır” (Yadığâr, 4b)**

hastalık, düşman; sabırsızlık, tamah, perhiz etmemek bu düşmanın askerleridir. Perhiz yapmak, sağlığa zararlı olan şeylerden kaçınmak ise düşmana karşı zırh giyinip kalkan taşımaktır. Dikkat edilmediği takdirde hava, adeta bir ok gibi sağlık zırhını yırtar, ilaç almaya fırsat vermeden öldürür. Bu sebeple iyi havayı bilmek, kötü havadan kaçınmak gerekir.²⁶

Bütün bu bilgilerden anlaşılacağı üzere bedenın sağlıklı olması havayla doğrudan ilgilidir. Öyleyse yine Eşref b. Muhammed'in ifadesiyle: "*Eyle ise havanın eyüsin bilmek gerek ta yavuzından kişi sakını bile.*"²⁷

"İyi hava" - "Kötü hava"

İncelediğimiz metinlerde iyi hava, *dürüst, tendürüst, iyi kelimele-riyle; kötü hava, yavuz ve yaramaz kelimeleriyle ifade edilmiştir. İyi ve kötü havanın tam bir tanımı yoktur; ancak insan bedeni üzerindeki etkilerinden ve/ya özellikleri üzerinden bir tanım yapılabilir. Bu durumda iyi havanın özellikleri kötü havayı, kötü havanın özellikleri de iyi havayı tanımlayacaktır.*

*İnsan bedeni üzerindeki etkilerinden hareketle iyi havanın şöyle bir tanımı yapılabilir: Kişiyi nefes aldıkça ferahlık veren; baş ağrıtmayan; gündüz vakti ağırlık hissettirmeyen ve uyku barmasına sebebiyet vermeyen; gece olunca rahatça uyuyabilmeyi sağlayan; uyanıldığında insana ağız tadını iyi, göz kapaklarını hafif, vücudunu zinde hissettiren ve dolayısıyla sağlıklı kalmayı kolaylaştıran hava, iyi havadır.*²⁸

26 "Her âdem dimesün kim ben muhkem mizacluyın bana havadan ne kadar eser ola diyüb gaflet gururuna garre olmasun. Zira çok vaki olmuşdur çukal (zırh) geyüp ışık urunanlar bir sehl çukal delüğinden bir begenilmedük okile helak olduğu. Bu dünya bir ma'reke-gahdur (savaş meydanı). Perhiz itmek, yaramaz nesnelere sakınmak, gerekli nesnelere işlemek, çukal geyüb kalkan götürmektür. Şayruluk düşmendir; sabırsızlık, hirs, tama', perhiz etmemek ol düşmenün silahıdır, çerisidir. Ol şayruluk düşmeni senünle daim mukabil durmuşdur. Fursat gözler sen andan gafil olıcak kim ol itibar itmediğin hava bir nefesde şol ok gibi sağlığun çukalını yırtar, sen ilac itmege irürmeye helak eyleye." (Hazain, 20b)

27 Hazain, 20b.

28 "Ademün dimağı nefes aldıkça safa bula, başı ağrıtmaya, gündüz ağır olup uykusu gelmeye, gece vaktiyle uyuya, uyanıcak ağzının dadı eyü ola, gözünün kabakları yiyni ola, başı ağır olup dimağı buharla tolmaya. Anun gibi havada sıhhat-i bedeni sakla-

Özellikleri bakımındansa, ısı yönünden mutedil, bozulmamış (fa-sid olmamış, ufunetlenmemiş) ve toz-dumanla karışmamış hava, iyi havadır. İyi havanın özelliklerini biraz açıklamak gerekecektir:

I. İyi hava ısı yönünden mutedildir: Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi iyi havanın en önemli özelliği *mutedil* yani ılıman olmasıdır.²⁹ Zira, “*Eyü hava oldur kim mutedil ola, katı sovuk ya katı ıssı olmaya*”,³⁰ “şöyle sovuk olmaya kim adem ditreye, şöyle ıssı olmaya kim tasalana yahud derleye”³¹. *Ancak hava çeşitli sebeplerle ısı bakımından değişir, bozulur. Bu bozulan hava solunarak kalbe ulaştığında “tagayyür” hasıl eder, dolayısıyla ruhun itidalini de bozar. Bunu önlemenin yolu, mevsimlerin yarattığı ısı değişikliklerini bilmenin yanı sıra yerleşim bölgesinin bulunduğu iklim kuşağından, bölgenin topografik konumuna; şehrin ve meskenin bina edildiği yönden, aldığı rüzgarlara kadar bir dizi bilgiye sahip olmak ve her şeyi tavsiye edildiği gibi yapmaktan geçer.*

A. Havadaki bozulmanın en önemli sebebi ısı değişiklikleridir. Isı değişikliklerinin iki temel sebebi vardır. Bunlardan mevsimlere bağlı ısı değişiklikleri doğal değişiklik (*tagayyürat-ı tabii*) olarak nitelendirilmiş; *semavi* olaylardan veya *coğrafyayla* ilgili sebeplerden kaynaklanan ısı değişiklikleri ise *doğal olmayan değişiklik* (*tagayyürat-ı gayr-ı tabii*) kabul edilmiştir³²:

1. Doğal değişiklikler (tagayyürat-ı tabii): *Bu tip ısı değişiklikleri mevsimlere bağlıdır, dolayısıyla zaman içinde oluşur.*³³ Tabiatı itibariyle

mak her ademe genez olur ol düriüst hava sebebiyle” (Hazain, 22a)

29 “*Hâfız-ı sihhate lazım ve arif-i vücuda mühimdür ki mütevattin ve mütemekkin olduğu mekân, iklim-i mutedilde olmağa cidd ü ihtimam ve belde-i gayr-ı mutedilde olmamağa sa’y ü ikdam eyleye” (Tadil, v.9a)*

30 *Yadigâr, 6a.*

31 *Hazain, 21a.*

32 “*heva tagayyürat bula ya tabiiyye veyahud gayr-ı tabiiyye olur ve tagayyürat-ı tabiiyye tagayyürat-ı fasliyye olur. Ol ise bir tagayyüratdur ki bir fasıldan bir fasla intikal sebebi ile ki hevada hasıl olur.” (Tadil, 8b); “ve tagayyürat-ı gayr-ı tabiiyye ki esbab-ı hudus-ı semaviyyeden veyahud esbab-ı arziyyeden ola.” (Tadil, 8b)*

33 “*tagayyür-i tabii genince olduğu çün zamanla olur. Ansuzda belürmez” (Hazain, 21b)*

sıcak ve nemli olan hava mevsimlerle birlikte değişir, sözgelimi yaz aylarında mevsim özellikleri havanın sıcak ve yaş olan (har ve ya-bis) tabiatını değiştirip sıcak ve kuru (har ve huşk) hâle döndürür.

Ancak gerekli tedbirler alındığında, yani kişi yiyip içtiğine, giydiklerine ve yaşadığı yere dikkat ettiğinde herhangi bir sağlık sorunu yaşamaz.³⁴ Mesela, yaz mevsiminin ortaya çıkardığı bu değişiklik sebebiyle vücut gevşer, safra hıltı artar, tabii kuvvetler zayıflar ve mide kuvvetli gıdaları sindiremez duruma gelir. O hâlde yaz mevsimi geldiğinde, daha hafif gıdalar yiyerek mideyi yormamak; safranun zararlarını bertaraf edecek şekilde koruk, nardenk³⁵ gibi yiyecekler tüketmek; erik, hıyar, karpuz gibi yazın sıcağını azaltacak soğuk ve nemli (barid ve ratıb) tabiatlı yiyecekler yemek; pamuk yerine keten kumaş kullanmak; ince dokulu ve beyaz renkli kıyafetler giymek; mekân olarak havadar ve serin, gölgeli yerleri tercih etmek gibi birtakım tedbirler almak, herhangi bir sağlık sorununun oluşmasını engelleyecektir. Ayrıca yaya olarak çok yürümek, güneşte durmak, sıcak hamamda uzun süre kalmak gibi faaliyetlerden de sakınmak gerekir.³⁶

2. Doğal olmayan değişiklikler (tagayyürat-ı gayr-ı tabii): Sağlığa verdiği zararlar hemen ortaya çıkan bu tip ısı değişiklikleri de meydana gelişleri bakımından iki türlüdür.³⁷

34 “Pes sıhhatin saklayan adem hava tabiatı tagayyür buldukça ol dahi gıdasında ve libasında ve mekanında deşürecek nesnelere deşürür.” (Hazain, 21b)

35 Nar, kızılçık, erik vb. meyvelerden yapılan ekşimsi pekmez. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2011, s. 2301.

36 “yay aylarında havanın tabiatı germ ve huşk olu, safra artar. Ademün bedeni süst olur, tabiat kuvvetleri zaif olur kuvvetlü gıdayı mide kuvveti kahr idüb sindiremez. Pes ol zamanda gıda dahi zaif gerek ferruc eti ve oglak eti gibi ve safra sıyar nesne gerek koruk gibi nardank gibi. Az yemek gerek giyecekde kettan geymek gerek ve sade ton geymek gerek. Mekanda yüce yerlerde sovuq gölgelerde olalar. Tabiatı sovuq nesnelere kokuyalar elma gibi emrud gibi sandal gibi ...sakımalar ıssı otlarda ıssı terelerden macunlardan sırf şarabdan, yayak çok yürimekten, ıssı güneşden, ıssı hammamdan, hammamda çoğ oturmadan” (Hazain, 21b-22a); “hem gıda ki yaz ıssısından az eyle ve barid ratıb yimişler çok isti’ mal it kim ol erük ve hıyar ve karbuz ... ve hem dahi gerek kim bu fasılda giyecek kettan bezi olan ve panbuk çok isti’ mal itmeye ve hem çok hareket itme ta anun şerrinden emin olasın” (Sultaniye, 32a)

37 “Bir dürlüsü tabiata muhalif degül yani şöyle degül kim mazarratı filhal irişe. Ol

a. “Sebeb-i ulvî” veya “esbab-ı hudus-ı semaviyye” adı verilen sebeplerle ortaya çıkan ısı değişiklikleri bazı astrolojik hadiseler olduğunda meydana gelir; böylece hava, kış gününde sıcak, yaz gününde soğuk olur. Mesela, Müşteri, Zühre, Şi’ra (*Sirius*), Kalbü’l-esed (*Alpha Leonis*) ve benzeri büyük yıldızların Güneş ile bir araya gelmeleri, kış mevsimi bile olsa, havada ısınmaya sebebiyet verir.³⁸ Veya Güneş, Zühal tabiatında yıldızlarla bir araya geldiğinde hava, yaz mevsimi bile olsa soğuk.³⁹

b. “Sebeb-i süflî” veya “esbab-ı arziyye” adı verilen ve havanın itidalini belirleyen sebepler ise altı başlık altında incelenir:⁴⁰

1. Bu sebeplerin birincisi yerleşim bölgesinin yer aldığı iklim kuşağıyla ilgilidir. İslam âlimleri yeryüzünü yedi iklime ayırarak incelemiştirlerdir.⁴¹ 1., 2. ve 3. iklim kuşaklarında aşırı sıcak ve yağışlı ekvatoryal iklim; 4. ve 5. iklim kuşaklarında aşırı sıcak ve aşırı soğuk olmayan ılıman iklim; 6. ve 7. iklim kuşaklarındaysa aşırı soğuk ve kurak kutup iklimi hüküm sürer. İncelediğimiz eserlerde de bu doğrultuda bilgiler verilmiş,⁴² mutedil havanın nerede bulunduğu hatt-ı istiva (ekvator) merkeze alınarak açıklanmış-

dahi iki sebeble olur. Bir sebebine sebeb-i ulvî derler, bir sebebine sebeb-i süflî dirler” (Hazain, 26b); “tağayyürat-ı gayr-ı tabiiyye ki esbab-ı hudus-ı semaviyyeden veyahud esbab-ı arziyyeden ola.” (Tadil, 8b)

38 “Esbab-ı semaviyye ki ... Müşteri ve Zühre ve Şi’ra ve Kalbü’l-esed ve gayruhum ki bir derecede veyahud bir dakikada şems ile müctemi’ ve mukterin olalar, mucib-i hararet-i heva olur, eger eyyam-ı şitada dahi vaki olursa” (Tadil, 8b)

39 “(Güneş) yay gününde bir yere varur kim anda Zühal tabiatında yıldızlarla buluşur yay gününde soğuk olur, kış günü gibi” (Hazain, 27a)

40 “mütegayyirat-ı arziyye altıdır, biri tul ü arz cihetinden olandur ... ikincisi ihtilaf-ı mesakindür ... tağayyüratun dördüncüsü deryadur... tağayyüratun beşincisi ihtilaf-ı havadur... tağayyüratun altıncısı arza göredür” (Enmuzec, 16ab-17a)

41 İran ve Antik Yunan temelli bu yedi iklim anlayışı için bk. Mahmut Ak, “İklim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2000, XXII, 28-30; Murat Açar, “İslam coğrafyacılarında yedi iklim anlayışı”, *AÜİFD* 47, sayı: 2, 2006, s.195-214.

42 “iklim-i sani ve salis müfritü’l-harare (aşırı sıcak) ve iklim-i sadis ve sabi müfritü’l-bürudedür. (aşırı soğuk) (Tadil, 8b); “iklim-i evvel ve sani ziyade hardur... iklim-i hamis ve sadis bariddürler, iklim-i sabi ebreddür.” (Enmuzec,11b)

tır.⁴³ Ancak iklim kuşaklarının özellikleri konusunda metinler arasında -verdiğimiz örneklerde de görülebileceği gibi- bazı farklar bulunmaktadır. Yine de yaşanacak en uygun iklim kuşağı olarak hatt-ı istiva yani 4. iklim kuşağı esas alınmıştır. Bundan sonraki sıralamada, 3. ve 5. iklimler de havası aşırı sıcak veya aşırı soğuk olmayan, ılıman iklimin hüküm sürdüğü coğrafyalar olarak kabul edilmişlerdir.⁴⁴ Ünlü İslam coğrafyacısı Yakubi (ö. 897)'nin *Takvimü'l-Buldan adlı eserinde*, “(orta iklim olan dördüncü iklimde) hava her zaman ve her mevsimde ılımandır. Sıcaklar yaz ortasında, soğuk ise kış ortasında şiddetli olur. Baharlarda hava ılımandır. Kıştan bahara, bahardan kışa geçiş anlaşılmaz. Bu nedenle her mevsimde havası yumuşak, toprağı nemli, suları tatlı, ağaçları bol, meyveleri lezzetli, tarımı verimli, nimeti boldur.”⁴⁵ sözleriyle tanıttığı ılıman iklim kuşağı tabieler nezdinde yerleşim için en uygun görülen, sağlığa en yararlı iklim olmuştur.

İncelediğimiz eserlerde bu bağlamda değerlendirilen şehirler arasında İstanbul ve Halep bulunmaktadır. Her ikisi de dördüncü iklime yakın oldukları için yerleşime çok uygun görülmüş, havası ve suyu yönünden övülmüşlerdir.⁴⁶

2. ve 3. Sebeplerin ikincisi ve üçüncüsü yerleşim yerinin topografik konumu, yeryüzü şekilleri ve yerleşim yerinin yönüdür. Havanın mutedil olması topografik konumuyla da alakalıdır;⁴⁷ çünkü

43 “itidal ise hatt-ı istivadan bu'd ü kurba göredür. Pes her vilayet ki hatt-ı istivaya akreb ola itidali ziyade olur” (Enmuzec, 16b)

44 Mesela Hekim Şuuri 4. ve 5. iklim kuşaklarını itidale yakın olarak değerlendirirken, Emir Çelebi 3., 4. ve 5. iklimleri, Muhammed b. Hasan ise yalnızca 4. iklimi yaşamaya uygun görür. “İklm-i rabi ve hamis itidale karibdür (yakındır).” (Tadil, 8b); “İklm-i rabi hatt-ı istivadan sonra a'del-i memalikdür ... iklim-i salis rabiden sonra itidale akrebdür ... bunlardan sonra iklim-i hamisdür” (Enmuzec, 16b); “hafız-ı sıhhate lazımdur ki iklim-i mutedilde sakın ola ki iklim-i rabi'dür.” (İlm-i Tıb)

45 Murat Ağarı, “İslam coğrafyacılarında yedi iklim anlayışı”, s. 200.

46 “Darü's-saltanatü'l-aliyye Kostantiniyyetü'l-mahmiyye iklim-i rabi'e akreb ve tavattun ve temekküne cümleden ensebdür” (Tadil, v. 9a,); “kezalik canib-i Anadolu'da şehri-i Halep ... kemal-i mertebe itidali bâhir ve âb ve hevası cümleye âlidir.” (Tadil, v. 9b/1 derkenar)

47 Mimar Vitruvius (ö. m.ö. ~15) da klasik çağdan zamanımıza gelebilmiş tek

mesela, deniz kenarları veya çukurda kalan yerler kış gününde bile sıcak, buna mukabil yüksek yerler yaz gününde bile soğuk olur.⁴⁸ İncelediğimiz eserlerde yerleşim yerinin seçiminde dikkat edilmesi gereken hususlar yine itidal kavramı üzerinden açıklanmıştır. Burada hekimlerce serin ve kuru havanın tavsiye edildiğini, sıcak ve nemli havanın, kendisi de sıcak ve nemli tabiatta olan havayı daha da ağırlaştıracağından tercih edilmediğini ifade edelim. Buna göre:

Yaşanacak yer için yüksek, açık ve düz yerler tercih edilmelidir.⁴⁹ Çünkü “*bir şehrin irtifatı itidaline dâldür (delildir)*”;⁵⁰ yüksek ve açık yerlerin serin havasında nefes alıp vermek kolaydır.⁵¹ Dolayısıyla beden kuvvetlenir, iştah açılır, yüze renk gelir, ağırlık, uyuşukluk olmaz.⁵² Alçak, çukur ve kısıқта kalan yerlerse seçilmemelidir.⁵³ Böyle yerlerde hava gereği gibi hareket edemediğinden sıcak ve nemli olur; nefes alıp vermek vücuda zarar verir: beden gevşer, yüz rengi solar, iştah azalır, anlayış küntleşir, dalak büyür, ağız tadı bozulur.⁵⁴

eser olan *De Architectura* adlı eserinde konuya dikkat çekerek iyi bir mimar/mühendisin tıp konusunda da bilgi sahibi olması gerektiğinin altını çizmiş, gerek şehrin gerekse meskenin inşası sırasında sağlık açısından dikkat edilmesi gereken özellikler üzerinde durmuştur. Geniş bilgi için bk. Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, 4. bs., Çev.: Suna Güven, İstanbul: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları, 2005.

48 “...kış gününde çukur yerler, alçak yerler, deniz kıranları (kenarları) ıssı olur. Yay gününde yüksek taşlar başı sovak olur. İkisi dahı ol iki faslun (mevsimin) tabiatına muvafık degül” (Hazain, 27a); “eger beledün garbisinde cebel olup, taraf-ı şimalisi meftuh ise mutedildür” (Enmuzec, 16b)

49 “Açuk yerde ola, divar aralığında olmaya; eyü ve sovak yeller tokınur yirde ola.” (Müntehab, M4a)

50 Enmuzec, 16b.

51 “her yer ki yüce ola anun havası ve nesim sovakrak ola, eyü ola ve ol havada nefes urmak asan-ter ola” (Yadigâr, 6b)

52 Yüksek yerlerün havası tabiatı kuvvetlendirür, benzi kızıl eyler, iştihayı kuvvetli eyler, kâhilliği giderür.” (Hazain, 27b-28a)

53 Çukur yerde olmaya, yüksek ve düz yerlerde ola, tarlıkta ve kısıқта olma-ya.” (Müntehab, M4a)

54 “her yer ki alçak ola anun havası issirek ola ve tutulmuş ola hava ziyade temevvüc edemeye ve anun buharı yaramazrak ola ol havada nefes virüb almak yaramaz ola” (Yadigâr, 6b-7a); “Alçak yirler havası bedeni süst eyler, hararet-i gariziye zaif eyler,

İnişli yokuşlu yerlerin havası da sağlık açısından elverişli değildir.⁵⁵

İyi hava açısından en uygun yerleşim yerleri dağlık bölgeler ve bilhassa doğu yönüdür. Böyle yerlerde yaşayanlar kuvvetli ve uzun ömürlü olurlar.⁵⁶

4. “Tagayyürat” a yol açan sebeplerin dördüncüsü yerleşim yerinin denizle olan ilişkisidir. Bir şehrin kuzeyi denize o şehrin havası soğuk ve rutubetli; güneyi denize sıcak ve rutubetli ve dolayısıyla “galiz” yani ağırdır. Bu durumda etrafı denizle çevrili adalar da sağlıklı yaşamak için elverişli yerler değildir.⁵⁷

Deniz ve göl civarları yerleşim açısından pek uygun görülmediği gibi sulu, sazlık alanlar da tavsiye edilmez. *Galiz hava sebebiyle burarlarda yaşayanların yüzleri sağlıksız, karınları şiş, balgam hıtları çok olur.*⁵⁸

5. Sebeplerin beşincisi yerleşim yerinin rüzgârla olan ilişkisidir. Genel olarak kuzey ve doğu rüzgarları sağlık için uygun bulunurken,⁵⁹ güney rüzgarları sıcak ve nemli estiği için sağlık açısından uygun görülmeyerek “*bais-i emraz-ı beden*”⁶⁰ olarak nitelendirilmiştir.

Metinlerde rüzgârların fayda ve zararları özellikle yerleşim bölge-

benzi soldurur, iştihayı keser, fehmi künd eyler, tabiatı harab eyler, havası zaif eyler. Çukur yer havası irkindü buharı sebebinden alçak yerde didüğümüz âfetleri ider. Dahı dimağı deng (sersem, dalgın) eyler, talağı büyüdür, veremler eyler. Ağız dadım yaramaz eyler tiz kakıgan eyler” (Hazain, 28a)

55 “*Oyru yir havası itibarsuz olur, kavminün hali tiz tiz döner, dürlü dürlü olur.*” (Hazain, 28a)

56 “*mesken-i kuhi hususa kim ol tag gün togusına karşı ola anun havası eyü ola, ademüleri kuvvetlü ola ve ömürleri uzun ola*” (Yadigâr, 7ab)

57 “*Tagayyüratın dördüncüsü deryadur. Bir şehri ki bahrün taraf-ı şimalisinde ola havası barid ve ratbdur. Eger cenubisinde olursa har ve ratbdur, nihayet galizdür. Eger deryanın vasatında olursa cezayir gibi, havası gayet galizdür.*” (Enmuzec, 16b)

58 “*Sazlu, sulu yir havası galiz olur, safi olmaz. Anda olanun benzi hoş olmaz, karını büyük olur, balgamı çoğ olur, kuvvetsüz olur.*” (Hazain, 27a-b)

59 “*bad-ı saba ve şimâl ki sıhhati hıfz ve ufuneti def edicilerdür*” (İlm-i Tıbb, 5ab)

60 Enmuzec, 17a

sinin dağlara göre olan konumuyla ilişkilendirilerek verilir. Buna göre, kuzeyi dağ olan yerlerdense güney bölgesi dağ olan yerler tercih edilmelidir. Çünkü kuzeyi dağ olan bölgelerde, serin kuzey rüzgarları dağ sebebiyle bölgeye yeteri kadar ulaşamayacağından beden fazlasıyla ısınır; dolayısıyla gıdalar yeteri kadar sindirilemez ve insanlar kuvvetsiz olurlar.⁶¹

Buna karşın güneyi dağlık olan bölgelerde yaşayanlar, güneyden esen zararlı rüzgarlar dağ tarafından kesildiği için, daha kuvvetli ve hareketli olurlar.⁶²

Batı yönünde dağ olan yerler, doğu yönünde dağ olan yerlere nispetle tercih edilmelidir. Zira dağ batı yönünde olursa, bölge sağlık açısından olumsuz görülen batı rüzgarlarından korunmuş olur.⁶³

Ayrıca, yerleşim bölgesinin doğusu açık olacağından güneş doğar doğmaz ışığından ve ısısından yararlanmak mümkün olur. Güneş doğup yükseldikçe yavaş yavaş ısıtacak, ikindiden sonra yavaş yavaş alçalarak tedricen soğutacaktır. Böylece burada yaşayanlar aşırı sıcağa ve soğuğa da maruz kalmazlar.⁶⁴

6. Sebeplerin altıncısıysa yerleşim yerinin toprağıyla ilgilidir.

Toprağın cinsi ile havanın kuru veya rutubetli oluşu arasında ilişki kurulmuş, kuru tabiatlı hava tercih edilmiştir: “*kuru olan vilayetün havası ten-dürüst olur, beriyye (çöl) havası gibi*”⁶⁵ Çünkü toprağı, kuru ve sert; dağı, taşlı olan yerlerde hastalıklar az görülür. Ancak

61 “Şimali tag olan yer havası kavminün bedeninin kızdudur süst eyler kuvvetsüz olurlar gıda sinüremezler” (Hazain, 27b)

62 “Cenub havası ten-dürüt olmaz. Cenubi tag olan yer havası kavminün bedeninin kavi eyler. Daim hareket itmekden aciz olmazlar, mideleri kuvvetli olur, benizleri tonuk, kuvvet-i cazibeleri kavi olur.” (Hazain, 27b)

63 “Gün batduğundan yanadın gelen yel yaramazdur, güneş hareketine karşı eser, harareti irker.” (Hazain, 27b); “Ne kadar hışm yel esdiyse gün batısından esdi” (Hazain, 27b)

64 “Bir yirin kim tagı gün batduğundan yanına ola, yigdür havası ol yerden kim tagı togduğundan yanına ola. Zira gün batduğundan yana tag olıcak kim gün togısı açuk ola. Gün togduğu vaktan tokınur kavmine. Anul anul kızdudur ikindüden tolmur gice olunca anul anul sovidur.” (Hazain, 27b)

65 Hazain, 27a

toprağı gevşek; dağı, toprak olan yerlerde o bölgedeki havanın rutubeti hastalıklara yol açar.⁶⁶

Bütün bunlar sadece yaşanacak bölgenin seçiminde değil konunun inşasında da dikkat edilmesi gereken hususlardır. Dolayısıyla tıp kitaplarında evin konumu, kapı ve pencerelerin yönü, meskenin güneş ve rüzgârla ilişkisi de konu edilmiştir:

Mesken ne kadar yüksekte inşa edilirse havası o kadar iyi, temiz ve serin olur. Buna karşın alçak yerler, sıcak ve yaramaz havaya maruz kalacağından tercih edilmemelidir.⁶⁷

Evin kuzey ve bilhassa doğu yönü, bu yönlerden esen rüzgarları rahatça alabilmesi ve güneş doğduğunda ışığından faydalanabilmesi için açık olmalı⁶⁸; kapı ve pencereler güneşi ve rüzgarı rahatça içine alacak şekilde geniş inşa edilmelidir.⁶⁹

Ayrıca evin tavanı yüksek olmalıdır, zira tavanı alçak ve dar evler yaşayanların içine sıkıntı verir.⁷⁰

B. “İyi hava”nın özelliklerinden biri de bozulmamış (fasid olmamış, ufunetlenmemiş) olmasıdır. Havadaki bozulmanın sebebi çeşitli nedenlerden dolayı cevherine bir “âfet irişüp”⁷¹, “fesad arız”⁷² olmasıdır. Bu sebepler yeryüzü veya gökyüzü kaynaklıdır.⁷³

66 “ol yirün toprağı kuru olub berk olursa tağı taşlu olursa ya taş olursa mazarratı az ola eger ol yirün tağı toprak olsa yiri dahı genşek olursa ol havanınun terliğı ziyankâr ola” (Yadığâr, 7a)

67 “mesken her ne denlü yüksek ola, hevası eyü ve sahîh ve sovuک olur ve alçak yerlerde olan mesakinün hevası ısıcak ve gayet yaramazdur.” (İlm-i Tıbb, 5b)

68 “bab ve revzenleri (pencereleri) ... şark ve şimal semtlerine müşerref ola ki riyah-ı şarkıyye ve şimalıyye dahil ola” (Tadil, 9a); “sakin oldugı büyütn şarki tarafı açuk ola ki gün togduğı hinde şuai tokunup hevasını latif ve safi kıla” (İlm-i tib, 5a)

69 “ve sakfları âli ve bâlâ ve bab ve revzenleri (pencereleri) vâsi ve dilküşa (ferahlattıcı) olup” (Tadil, 9a); “ve sakfları yüksek ve kapuları ve pencereleri büyük olup şark ve şimal canibine açıla ki riyah-ı şarkıyye ve şimalıyye dahil ola” (İlm-i tib, 5a)

70 Tadil, 9a

71 “havanun cevherine bir afet irişür kim hava agulu olur” (Hazain, 28a)

72 “gahi cevher-i havaya fesad arız olub ... insana ve hayvana ve nebata zarar ider” (Gayet, 9b)

73 “bunun hudusma sebeb ya arz cihetindendür veya sema cihetindendür” (Gayet, 9b)

Havanın fesadına yol açan yeryüzü kaynaklı sebeplerin biri toz ve dumandır; oysa iyi hava saf/berrak olmalıdır:⁷⁴ “Kankı hava kim düriüst havadır, alameti oldur kim ... bakacak göze safi görine, galiz görünmeye”⁷⁵

Diğer sebep kötü kokulu maddelerden yükselen buharların havaya karışmasıdır: “Kankı hava kim düriüst havadır, alameti oldur kim ademün burnuna yaramaz koku getürmeye”⁷⁶

Kötü kokuların oluşmasına yol açan durumlardan biri sonbahar mevsimidir. Çünkü sonbaharda kurumaya başlayan otlar, gece düşen çiğ sebebiyle ıslanır ve birkaç günde küflenirler. Güneş çıkıp otlar ısındığında koku havaya karışır ve havanın tabiatı bozulmaya başlar.⁷⁷ Tıpkı küflenmiş ot kokusu gibi leş, ceset, çöplük, pis su, balçık, kireç, ocak, kükürt, petrol)⁷⁸ gibi maddelerden ve ceviz ağacı, incir ağacı gibi yaramaz ağaçlar ve kerdeme gibi kokulu otlardan⁷⁹ yükselen buharların havaya karışmasıyla hava bozulur. Bu fasid havanın solunmasıyla ruhun mizacı da bozulacaktır. Oysa hoş, güzel kokulu

74 “havanun yigregi ol ola kim ... safi ola, tüün ve buhar karışmış olmaya” (Yadigar, 6a); “havanun eyüsi safi turu gerek. Tozdan, buhardan, tüünden...arı gerek” (Hazain, 20b-21a)

75 Hazain, 21a

76 Hazain, 21a

77 “(Güz faslı) ...muhtelif otlar buharı havaya karıştığı günlerdür. Zira dürlü dürlü otlar kurımağa başladığı zamandır. Gecenün ortasından çih düşer kuşlug olunca andan sonra güneş kızdurur ol çih suyu otları birkaç günde küflendürür. Güneş harareti çeker alır, havaya karışdurur. Mizacı havanun azar, yaramaz olur”(Hazain, 23a)

78 “havanun yigregi ol ola kim ... ve kireç kokusından ve külhan kokusından ve gayrı ufunetlerden irag ola...” (Yadigar 6a); “bir mesken ki ... küküird madeninden veya naft madeni yöresinde ola veya sazlu kamışlu yer arasında ola ol yirün havası itidal-den irag ola” (Yadigâr, 7a); “hayvanat ölüb ve kokub defn olunmamak gibi veya bir yerde cenk olub ölenler defn olunmayub kokub küymek (beklemek) havanın fesadına sebebdür ve çirkin kokular ve kariz (lağım) kokuları ve bazı sular akmayub kokmak gibi ve sizındı sular heb bunlar havanın fesadına sebebdür” (Gayet, 9b); “havanun eyüsi ...dürlü dürlü yaramaz kokulardan, ölü gövde kokusundan, adem ölüsi kokusundan, çirkablar, balçıklar kokusundan, gice üzerine çih düşüp gündüz kızup yiyiyen sazlar kokusundan arı gerek” (Hazain, 20b-21a)

79 “hava eyü olmak oldur ki ... yaramaz ağaçlar ve yıyır otlar çoğ olmaya koz ağacı ve encir ağacı ve kerdeme (su teresi) gibi” (Müntehab, M4a)

ve tatlı rüzgarlı bir havanın teneffüsüyle *kalp ve ruh can bulur*.⁸⁰

Havanın bozulmasının gökyüzü kaynaklı sebeplerine gelince bunlar yıldızların bir yere toplanması veya iki yıldızın aynı burçta birleşmesi⁸¹ gibi olaylardır. Ay ve Güneş tutulması, gökyüzünde kuyruklu yıldızların görülmesi veya metinde “kıranat” kelimesiyle ifade edilen iki veya daha fazla gezegenin aynı burçta birleşmesi gibi semavi olayların yeryüzünde kıtlık, salgın hastalıklar gibi çeşitli felaketlere yol açtığı kabulü İlk Çağlardan başlayarak bir çok medeniyette bulunmaktadır. Bu kabul İslam medeniyetinde de devam etmiştir. İslam kozmolojisinde gök cisimlerinin, yeryüzünde cereyan eden olaylar üzerinde görülebilir etkileri vardır.⁸² Nitekim yukarıda örnekleri verilen bazı semavi olaylar sonucunda havanın tabiatı bozulur; veba, çiçek, kızamık ve taun gibi hastalıklar ortaya çıkar.⁸³ Konuyu bilenler yeryüzündeki ve gökyüzündeki bazı belirtilerden havanın “yaramaz” olmaya başladığını anlarlar.⁸⁴ Bunlar, kurbağanın çok olması, farenin yuvasından çıkmaması gibi yeryüzüne ait belirtiler⁸⁵ olabileceği gibi sonbahar başlangıcında çok sayıda yıldız kaymasının olması, kışın çok lodos esmesi, çok bulut olup yağmur yağmaması⁸⁶ gibi göksel belirtiler de olabilir.

80 “*yürek ve can (ruh) ol havanın hoş kokusundan ve latif yelinden nefesi alır, dinlenir, can artar*” (Tuhfe, 32b)

81 “*sema cihetinden hudusına sebep budur ki mesela birkaç yıldızların bir yire cem’ olması ve kıranatı gibi adetullah cereyan itdüğü üzerine havanın fesadına sebep olur*” (Gayet, 9b-10a)

82 Geniş bilgi için bk. Seyyid Hüseyin Nasr, İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş, çev. Nazife Şişman, İstanbul: İnsan Yayınları, 1985, s. 96-97, 174.

83 “*humma-yı vebaiyye iras eyler ve çiçek ve kızamık ve taun ve anlar misllü marazlar peyda olur*” (Gayet, 9b)

84 “*Âkil kişiler alametlerün gözlerler yerden ve gökten.* (Hazain 29a)

85 “*Amma yirden olan alametler oldur kimve kurbağa çoğ ola ve.....sıçan ininden çıkmaya...pes kaçan ki böyle olsa delildür ki yakın zamanda veba olacaktır.*” (Hazain 29a)

86 “*Gökden olan alametler hava yaramaz olduğına oldur kim ilduz düşmek, ilduz atılmak çoğ ola güz evvelinde. Anı göricek bilgil kim ol yıl veba vardır.*” (Hazain 29a); “*güz faslında şihab ki halk ana yılduz düşdi dirler çok vaki olsa ... ve kış faslında lodos yılı çok esse ... ve kaçan bulutlar çok olsa amma yağmur yağmasa veba zuhuruna delildür*” (Gayet, 10a)

Sonuç

İslam dünyasının hekimleri Antik Yunan dünyasının kaynağı Platon öncesi filozoflara dayanan maddi nitelikli *ruh* anlayışını kabul etmişlerdir. Buna göre canlılığı sağlayan şey *ruh*, ruhun maddesi de nefes almak suretiyle bedene giren *havadır*.

Bu anlayış klasik dönem Osmanlı tıbbında da devam etmiş, dönemin tıp kitaplarında hava konusu sağlığın korunmasına veya bozulmasına yönelik altı gerekli sebepten (*esbab-ı sitte-i zaruriye*) ilki olarak işlenmiştir.

Ancak yaptığımız taramada her tıp kitabında bu bilgilerin yer almadığını; konuya yer veren eserlerin bazılarında ayrıntılı açıklamalar yer alırken bazılarında çok kısa bilgilerle yetinildiğini gördük. Osmanlı hekimleri genel olarak Galen, Hipokrat gibi Antik Yunan; İbn Sina, Razi gibi müslüman hekimlerin eserlerini referans göstererek aldıkları bilgileri özetlemişlerdir. Bu eserler üzerinde yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar, Osmanlı hekimlerinin orijinal katkıları olup olmadığını ortaya çıkarabilecektir. Bu bağlamda, incelediğimiz eserler arasında bilhassa Hazainü's-Saadat'ta kendine has ifadelerin bulunduğunu, yine mesela Yadigar-ı İbn Şerif'te Bursa şehrinin sağlık açısından değerlendirilmesi gibi bazı bilgilerin yer aldığını söyleyebiliriz (v.6a). Bu durum İslam tıbbından devralınan teorik temellerin aynen devam ettirildiğini, Osmanlı tıp kitaplarının daha çok pratik amaçlarla kaleme alındığını gösterir.

Sağlık için önemi bunca vurgulanan “iyi hava”ya Osmanlı tıp pratiği içinde yeterince yer verilmemiştir. Bazı hastalıklarda hastalığın sebep/leri arasında kötü hava zikredilirken tedavi aşamasında hava değişikliği önerildiğine rastlamadık.

Esbab-ı sitte-i zaruriye içinde yer alan sebeplerden özellikle yiyecek ve içeceklerin tedavide yoğun olarak kullanılması, bir gıda olmalarının yanısıra deva olarak da değerlendirilmeleriyle açıklanabilir. Buna mukabil “iyi hava”, Osmanlı gündelik hayatında, özellikle hastanelerin mevkiini seçerken dikkate alınmış görünmektedir. Bu konu ayrı bir çalışmanın konusu olması hasebiyle bu makalenin sınırlarına dahil edilmemiştir.

Kaynakça

Yazma Eserler

Emir Çelebi, *Enmuzec-i Tıb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3530.
Şuuri Hasan Efendi, *Tadilü'l-Emzice*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3547.

Yayımlanmış Eserler

Ak, Mahmut "İklim", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXII, (Ankara 2000), 28-30.

Ağarı, Murat, "İslam coğrafyacılarında yedi iklim anlayışı", *AÜİFD*, 47, sayı 2, (Ankara 2006), s.195-214.

Ayoverdi, İlhan Misalli *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2011.

Bayat, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, 2. bs., İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları 2010.

Dalkılıç, Mehmet, *İslam Mezheplerinde Ruh*, İstanbul: İz Yayınları, 2012.

Elbir, Zekiye Gül, *Salih bin Nasrullah, Gayetü'l-beyan fi Tedbiri Bedeni'l-İnsan*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Erdağlı, B., *Tuhfe-i Mübârizî (İnceleme - Metin - Sözlük)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Erdemir, Ayşegül Demirhan, "Ahlat-ı erbaa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1989, II, s. 24.

Ertürk, Halil İbrahim, *İlm-i Tıbb/Muhammed bin Hasan et-Tabib*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

İbn-i Sina, *El-Kanun fi't-Tıbb; Birinci Kitap*, Çev.: Esin Kahya, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995.

İlhan, N., *Eşref bin Muhammed Haza'inu's-Sa'adat (İnceleme - Metin - Dizin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

Karakuş, R. - Aydın, M. Bedizel Z., "İbn Sina'ya Göre Hastalık –

- Sağlık Kavramı”, *Tıp Tarihi Araştırmaları* 15, (İstanbul: 2007), s. 47-61.
- Kılıç, Savaş, “Tin, Tin mi? Ruh mu? Peki Zihin de Olamaz mı?”, *Sıcak Nal*, no: 3, Temmuz-Ağustos 2010, https://www.academia.edu/7172653/Tin_Ruh_Zihin, (Erişim 20.02.2016).
- Kutluer, İlhan, “Ruh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXV, (Ankara 2008), s. 193-197.
- Küçüker, P., *Yadigar-ı İbn Şerif (İnceleme -Metin - Sözlük - Dizin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, çev. Nazife Şişman, İstanbul: İnsan Yayınları, 1985.
- Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve İlim*, Çev.: İ. Kutluer, İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.
- Önler, Z., *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-i Şifa I Giriş-Metin*, Ankara 1990, TDK Yayınları.
- Peters, Francis E., *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, Çeviren ve Hazırlayan: Hakkı Hünler, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2004.
- Sarı, Nil, *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*, İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 2007.
- Uğurlu, M. Cemil, “Hipokrat”, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, cilt 50, sayı 2, (Ankara 1997), s. 67-78.
- Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, 4. bs., Çev.: Suna Güven, İstanbul: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları, 2005.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Ruh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXV, (Ankara 2008), s. 187-188.
- Yiğit, Güzin Kantürk, “Türkiye’de sağlık coğrafyası çalışmaları üzerine bir değerlendirme”, *e-Journal of New World Sciences Academy*, vol: 6, number:1, article number: 4A0035, 2011.